

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η δημιουργία της μακεδονικής φάλαγγος και ο μακεδονικός στρατός

(Απόσπασμα από το έργο του Γεωργίου Σταϊνγάουερ
«Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ»)

Η εξέλιξη της πολεμικής τεχνικής φθάνει στο αποκορύφωμά της με τις αλλαγές που επέφερε ο Φίλιππος Β' στον οπλισμό και στην τακτική της φάλαγγος και γενικά στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου. Ο Φίλιππος ως όμηρος στη Θήβα κατά τη νεαρή του ηλικία είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει από κοντά και να επωφεληθεί από το παράδειγμα της οργάνωσης του θηβαϊκού στρατού, της τακτικής της μάχης και της στρατηγικής του Επαμεινώνδα.

Η μακεδονική φάλαγγ αποτελεί εξέλιξη της κλασσικής ως προς την ευελιξία και την αποτελεσματικότητα. Η επιτυχία της οφείλεται σε τρεις βασικούς παράγοντες: στο ανθρώπινο υλικό και στην υιοθεσία των νεωτερισμών του Ιφικράτη στον οπλισμό, και του Επαμεινώνδα στη διάταξη του στρατεύματος. Καταρχάς πρόκειται για έναν εθνικό στρατό που αποτελείται από μακεδόνες χωρικούς, συνηθισμένους στην τακτική των συγκρούσεων στις μεγάλες πεδιάδες της Μακεδονίας με ελαφρά οπλισμένους ορεινούς επιδρομείς, ανθεκτικούς στις μεγάλες εκστρατείες και αφοσιωμένους στον αρχηγό τους. Οι Μακεδόνες είναι οργανωμένοι σε τάγματα με τοπική βάση και, όπως δείχνει π.χ. η πραγματοποίηση του ελιγμοί προσποητής υποχώρησης του Φιλίππου στη Χαιρώνεια, είναι άριστα εκπαιδευμένοι έχουν συνεπώς όλα τα πλεονεκτήματα ενός μισθοφορικού στρατού χωρίς τα μειονεκτήματά του. Ο εξαιρετικά αποτελεσματικός οπλισμός της φάλαγγος οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επίδραση του Ιφικράτη, που σχεδίασε την αύξηση κατά 50% ή 100% του μήκους του ακοντίου και άλλες αλλαγές στον οπλισμό των πελταστών (Διοδ. 15 44. Nepos Iph. 1 3-4). Οι φαλαγγίτες, πεζέταιροι και ύπασπιστές (η διάφορο μεταξύ τους ίσως ήταν κοινωνικής φύσεως, ο οπλισμός όμως δεν πρέπει να διέφερε) έχουν έτσι ως αμυντικό οπλισμό το θρακικό κράνος, τις περικνημίδες (ο θώρακας λείπει) και μια μικρή, διαμέτρου (κατά τον Ασκληπιόδοτο) 0,60-0,70μ, ελαφρώς κυρτή ασπίδα (γι αυτή των ύπασπιστών αναφέρεται η ομοιότητα με την πέλτη) με δύο όχανα που κρέμεται με ιμάντα από το λαιμό αφήνοντας ελεύθερα τα χέρια για τη σάρισα. Η σάρισα, το κύριο όπλο του φαλαγγίτη, είναι ένα μεγάλο δόρυ, το μήκος του οποίου θα αυξηθεί σταδιακά από τα 4μ στα 6 μ.¹, με μικρή αιχμή και χωρίς σαυρωτήρα. Ο ρόλος του μικρού μακεδονικού ξίφους στη μάχη περιορίζεται στο ελάχιστο και θα υστερήσει -όταν έλθει η ώρα της σύγκρουσης- απέναντι στο ιβηρικό ξίφος του ρωμαίου λεγεωνάριου. Στα μαθήματα του Επαμεινώνδα οφείλεται η διάταξη και η τακτική της μακεδονικής φάλαγγος, καθώς και η αντίληψη του τελείως διαφορετικού από τον κλασικό τύπο πολέμου, που βλέπουμε να τελειοποιείται από τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο. Στη βαθιά διάταξη της μακεδονικής φάλαγγος είναι φανερό η επίδραση της βοιωτικής. Οι φαλαγγίτες είναι συ-

¹ 104. Το μήκος της σάρισας του Αλεξάνδρου (κατά το Θεόφραστο, Περί Φυτικών Ιστοριών 111,12,2 ήταν 12 πήχεις) αποτελεί ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα, που συνδέεται ίσως με το μήκος του μακεδονικού ποδός. Δεδομένου ότι την ίδια σάρισα έφερε και το βαρύ ιππικό, το μήκος της δεν μπορεί να περνούσε τα 4 μ. Στους μεταγενέστερους μακεδονικούς στρατούς, που γνώριζε ο Πολύβιος (28.19.2), το μήκος, που είχε φθάσει προηγουμένως (τον 3ο αι.) στους 16 πήχεις (7.10 μ.) μειώθηκε επί των ημερών του στους 14 (6,40).

ντεταγμένοι σε τάξεις των 1.500 ανδρών και σε βάθος 16 σειρών, από τις οποίες μόνο οι 5 πρώτες παίρνουν ενεργό μέρος στη μάχη, ενώ οι πίσω προσθέτουν μόνο το βάρος τους και με τις σηκωμένες σάρισες προστατεύουν τις πρώτες σειρές από τα βέλη. Έτσι όλο το βάρος της μάχης πέφτει τώρα πλέον στο σώμα των πεζεταίρων και των υπασπιστών (αργότερα θα ονομαστούν λευκάσπιδες, χαλκάσπιδες, αργυράσπιδες και χρυσάσπιδες από το χρώμα των ασπίδων), που είναι τοποθετημένοι στα δεξιά τους².

Η δράση της φάλαγγος υποστηρίζεται, σύμφωνα πάντα με την τακτική παράδοση του Ιφικράτη, από τα δύο ελαφρά σώματα των Θρακών ή Αγριάνων *ακοντιστών*³ και των Κρητών *τοξοτών* - σπανιότερα αναφέρονται οι *οφενδονήται* - που έχουν ένα συγκεκριμένο ρόλο στη μάχη (οι ψιλοί ήταν αυτοί που εξουδετέρωσαν τα δρεπανηφόρα άρματα πριν από τη μάχη των Γαυγαμήλων, και τους ελέφαντες του Πόρου και χρησίμευσαν στην αντιμετώπιση των ατάκτων) - καθώς και από τους μισθοφόρους *πελταστάς*, οι οποίοι χρησιμεύουν συνήθως ως φρουρές στα κατακτημένα εδάφη και για την προστασία των επικοινωνιών. Ο τακτικός ρόλος των ψιλών δεν αλλάζει στην εποχή των Διαδόχων. Ιδιαίτερη εξέλιξη παρουσιάζει τώρα μόνο ο οπλισμός των σφενδονητών με την εισαγωγή από τον 3ο αι. της *κεστροσφενδόνης*.

Η ιδιαίτερη φροντίδα του Αλεξάνδρου για την αύξηση της ευελιξίας της φάλαγγος φαίνεται στο σχέδιό του - που όμως δεν πρόλαβε να πραγματοποιήσει - για την αντικατάσταση των κεντρικών σειρών της (ο μοναδικός ουσιαστικός ρόλος των οποίων ήταν να ασκούν πίεση στις μπροστινές σειρές) από τοξότες και άλλα ελαφρά σώματα (Ασκληπιόδοτος, 6). Η αύξηση της ευελιξίας ήταν απαραίτητη για την αντιμετώπιση ενός από τα βασικά (μαζί με την αδυναμία κάλυψης του δεξιού πλευρού της) μειονεκτήματα της εν κινήσει φάλαγγος, δηλαδή του κινδύνου να δημιουργηθεί στο φοβερό μέτωπό της ένα κενό ή ρήγμα, που θα άνοιγε το δρόμο στον αντίπαλο. Το ενδεχόμενο αυτό αντιμετωπίστηκε προκαταβολικά από τον Πύρρο με τη δημιουργία, μεταξύ των τάξεων, τεχνητών κενών (για την ανάλογη διάταξη του ρωμαϊκού στρατού βλ. Επίμετρο), που συμπληρώνονταν με συμμαχικά στρατεύματα. Επί πλέον από την ελληνιστική εποχή κάνουν την εμφάνισή τους στη μάχη και οι εφεδρείες.

Η πραγματική καινοτομία του Αλεξάνδρου έγκειται, ωστόσο, στην καθιέρωση του κυρίαρχου ρόλου του ιππικού (5.000 στην Ισσό, από τους οποίους οι 2.000 αποτελούν το επίλεκτο σώμα των εταίρων). Το ιππικό πλαισιώνει τη φάλαγγα. Ενώ το ελαφρύ ιππικό των *λογχοφόρων*, οι Θεσσαλοί και οι ξένοι προστατεύουν την αριστερά πλευρά της, το ιππικό των *εταίρων* (με ιδιαίτερα βαρύ οπλισμό: κράνος, μεταλλικό θώρακα, την *κοπίδα* και τον *ξυστόν*, ένα είδος σάρισας μικρότερης από αυτή των σαρισσοφόρων), χωρίς όμως ασπίδα, καλύπτει, υπό την προσωπική ηγεσία του ίδιου του Αλέξανδρου την ακάλυπτη πλευρά του επιτιθέμενου κέρατος ή αναλαμβάνει την πρωτοβουλία των κινήσεων και ηγείται της επίθεσης κατά μέτωπον, διασπώντας την εχθρική παράταξη μόλις διαπιστώσει κάποιο κενό στη γραμμή της, πλευροκοπώντας ή κυκλώνοντάς την (Ισσός, Γαυγάμηλα). Την επιτυχή χρήση του ιππικού, που κατά κύριο λόγο οφειλόταν στη στρατηγική ευφυΐα του Αλεξάνδρου, δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν, ίσως λόγω αδυναμίας επάνδρωσης, οι Διάδοχοι. Ήδη στις μάχες της Ραφίας και της Ιγού, όπως αργότερα στη Μαγνησία, η δράση του έχει περιορισθεί στη σύγκρουση με το αντίπαλο ιππικό. Είναι χαρακτηριστική η φθίνουσα αναλογία του ιππικού προς το πεζικό στο στρατό των διαδόχων: ενώ αυτή στο στρατό του Αλεξάνδρου είναι 2:1, στη Ραφία η αναλογία στο στρατό του Αντιόχου είναι 5:1 και σ' αυτόν του Πτολεμαίου 5-

² 105. Οι σάρισες της πρώτης σειράς των φαλαγγιτών ήταν μάλλον κοντύτερες (τούτο βεβαιώνεται για τους υπασπιστές).

³ 106. Το κατεξοχήν όπλο των Θρακών ψιλών, η ρομφαία που αναφέρεται από το Λίβιο (Liv. XXXI, 39.11: *rumphia*) δεν διευκρινίζεται αν ήταν ένα μεγάλο ακόντιο ή ξίφος.

10: 1. Στους νεότερους Αντιγονίδες ο ρόλος της φάλαγγος ενισχύεται ακόμη περισσότερο, με αποτέλεσμα στη Σελασσία και στις Κυνός Κεφαλές η αναλογία να είναι 8:1. Αντίστοιχα βαραίνει και ο οπλισμός των ιππέων, οι οποίοι από τον 3ο αι. φέρουν ασπίδες (Πολ. 6. 25). Το ρόλο που έπαιξε στα Γαυγάμηλα το ιππικό θα γνωρίσει πάλι στα χέρια ενός άλλου μεγάλου στρατηγού, του Αννίβα (Πολύβιος 3.117,5). Η καθυστερημένη στροφή του Αντιόχου Γ' στη Μαγνησία, που αύξησε το ιππικό του δίνοντάς του πλεονέκτημα 2: 1 έναντι των Ρωμαίων, και ενισχύοντάς το με ένα σώμα Κρητών ιπποτοξοτών, δεν μπόρεσε πλέον να φέρει κανένα αποτέλεσμα.

Η δημιουργία της μακεδονικής φάλαγγος αποτέλεσε το βασικό στοιχείο ενός νέου τύπου στρατού και ενός νέου τύπου πολέμου. Ο στρατός του Αλεξάνδρου (όπως και του Φιλίππου) αποτελεί έναν ισορροπημένο συνδυασμό διαφόρων σωμάτων με συγκεκριμένο το καθένα ρόλο στη μάχη. Οι φαλαγγίτες και τα σώματα των ψιλών πλαισιώνονται από το ιππικό και συνοδεύονται από ένα σώμα «πυροβολικού» (καταπελτών), οι οπ όμως μόλις το 207 π.Χ. θα χρησιμοποιηθούν συστηματικά στο πεδίο τ μάχης, και τις πολιορκητικές μηχανές.⁴ Ο ρόλος του στρατηγού αλλάζει κάτω από αυτές τις συνθήκες ριζικά. Η πραγματοποίηση ενός σχεδίου μάχης συνεπάγεται την αποδέσμευση του στρατηγού από την παράταξη των οπλιτών. Ο Αλέξανδρος ηγείται ακόμα προσωπικώς του ιππικού των εταίρων και της αντίστοιχης (δεξιάς) πτέρυγας του στρατού, που αποτελεί το μοχλό της επίθεσης. Αντίθετα, ο Φιλοποίμην στη Μαντίνεια (2 π.Χ.) φαίνεται να είναι σε θέση να ελέγξει την εξέλιξη της μάχης και να επέμβει σ' αυτήν. Ωστόσο, είναι πολύ σπάνια πριν από τον 1ο αι. π. Χ η περίπτωση των στρατηγών που επικοινωνούν και κατευθύνουν ολόκληρο το στρατό, πίσω από τις γραμμές, δίνοντας οδηγίες για τους απαραίτητους ελιγμούς ή στέλνοντας εφεδρείες, όπου και όποτε χρειασθεί.

Με την τελειοποίηση της τακτικής συμβαδίζει η ανάπτυξη μιας νέας - επιθετικής- στρατηγικής, που έχει να κάνει με το διαφορετικό, ξένο προς την κλασική πόλη-κράτος, χαρακτήρα των ελληνιστικών βασιλείων. Τα πρώτα βήματά της διακρίναμε στον Φίλιππο. Ο κύριος σκοπός, που τώρα είναι η εξουδετέρωση με κάθε τρόπο του εχθρού, όχι η προστασία της πόλης ή της χώρας, επιβάλλει ένα νέο τρόπο διεξαγωγής του πολέμου, τη συστηματική καταδίωξη του ηττημένου εχθρού μετά τη μάχη, τις συνεχείς και ταχύτατες μετακινήσεις και την αποδέσμευση του χρόνου της εκστρατείας από τις εποχές του έτους (τα ελληνιστικά βασίλεια επιστρέφουν, εντούτοις, στην αρχαία τακτική των εποχικών πολέμων λόγω της εποχικής απασχόλησης των μισθοφόρων) αφετέρου την διεύρυνση του πεδίου του πολέμου με τη δημιουργία αντιπερισπασμών και την ανάπτυξη μιας στρατηγικής εσωτερικών γραμμών, έτσι ώστε οι συγκρούσεις να επεκτείνονται τώρα σε δύο ή περισσότερα συγχρόνως μέτωπα.

Η επιτυχία της μακεδονικής φάλαγγος οδήγησε στην επέκτασή της σε ολόκληρη την Ελλάδα, στη Βοιωτία μετά το 250, στη Σπάρτη επί Κλεομένους το 220, στην Αχαϊκή Συμπολιτεία επί Φιλοποίμενος, το 208-7. Η εξέλιξή της συνίσταται στην αύξηση του μήκους της σάρισας στα 6,40 (ή 7,10 μ), την εισαγωγή πιθανώς μόλις τώρα ενός πλεκτού σιδερένιου θώρακος, και την πύκνωση της διάταξης.⁵ Το περίφημο αυτό σώμα έχασε όμως έτσι σταδιακά την αρχική σχετική ευελιξία του. Πάντα φοβερή στην κατά μέτωπο επίθεση, η φάλαγγ κινδύνευε να αποδιοργανωθεί στην παραμικρή ανωμαλία του εδάφους, ενώ τα πλευρά της

⁴ 107. Σε όλες τις προηγούμενες (και μεταγενέστερες, έως την εφεύρεση της carroballista τον 1ο αι. μ.Χ.) περιπτώσεις η χρήση των καταπελτών ήταν στατική, δηλαδή είχε ως σκοπό την κάλυψη, από μια ασφαλή θέση, του πεζικού, στη μάχη (Ονόμαρχος κατά του Φιλίππου), στο πέραμα ενός ποταμού (Αλέξανδρος το 335 στην Ιλλυρία και το 329 στη Σογδιανή), στη φύλαξη ενός περάσματος (Φίλιππος Ε' στα στενά του Αώου το 198 και Περσέας στο πέρασμα του Ελπαίου ποταμού πριν από την Πύδνα, το 168).

⁵ 108. Τον πλεκτό θώρακα φέρει το σώμα των 5.000 οπλιτών που εξοπλίζει ο Αντίοχος Δ' με το ρωμαϊκό τρόπο (Πολ. 30 25. 3).

έμεναν τελείως ακάλυπτα μετά τον περιορισμό του ρόλου του ιππικού. Πόσο ευάλωτη ήταν η φάλαγγα σε σύγκριση με την λεγεώνα φάνηκε στις τέσσερις μεγάλες μάχες που σήμαναν το τέλος του ελληνιστικού κόσμου, στις Κυνός Κεφαλές, τη Μαγνησία, την Πύδνα και την Κόρινθο. Οι λόγοι της επιτυχίας της ρωμαϊκής στρατιωτικής παράταξης εκτίθενται με το σαφέστερο τρόπο στη σύγκριση των δύο παρατάξεων από τον Πολύβιο (18 31.1-6: Ποια είναι λοιπόν η αιτία της ρωμαϊκής επιτυχίας και τι φταίει για τις αποτυχίες αυτών που χρησιμοποιούν τη φάλαγγα; Ο λόγος είναι ότι στον πόλεμο οι συνθήκες τόπου και χρόνου είναι ακαθόριστες, ενώ η δράση της φάλαγγας απαιτεί συγκεκριμένο χρόνο και τόπο. Αν λοιπόν σε κάθε αποφασιστική μάχη οι αντίπαλοι ήσαν υποχρεωμένοι να προσαρμοσθούν ως προς το χρόνο και το χώρο της σύγκρουσης στις απαιτήσεις που θέτε. η φάλαγγα, τότε είναι φυσικό -όπως είπα προηγουμένως- ότι θα επικρατήσουν αυτοί που χρησιμοποιούν τη φάλαγγα. Αλλά όταν είναι όχι μόνο δυνατό αλλά και εύκολο να τις αποφύγει κανείς, γιατί να φοβηθεί τη επίθεση του προαναφερθέντος στρατιωτικού σχηματισμού; Είναι γνωστό ότι η φάλαγγα απαιτεί επίπεδο χώρο, καθαρό από κάθε εμπόδιο, όπως τάφρους, ρήγματα, σύδεντρα, ράχες και ρέματα που μπορούν να εμποδίσουν και να διαλύσουν μια τέτοια παράταξη).

Στο ίδιο βιβλίο ο Πολύβιος δίνει και τις πρώτες πληροφορίες για τη' οργάνωση του ρωμαϊκού στρατού. Σχετικά θα ειπωθούν περισσότερα στο επίμετρο, στο τέλος αυτού του βιβλίου. Προηγουμένως όμως μένουν να εξετασθούν διεξοδικότερα μερικές άλλες πτυχές του πολέμου, που, όπως προηγουμένως σημειώθηκε, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της νέας στρατηγικής. Πρόκειται για το ναυτικό πόλεμο και -κυρίως- για την πολιορκητική, η οποία αφενός με την εξέλιξη της αμυντικής θεωρίας και την επέκταση του ρόλου των οχυρώσεων και αφετέρου με τη σύγχρονη τελειοποίηση των μεθόδων και των όπλων (στην οποία εκτός από το Διονύσιο μεγάλη υπήρξε η συνεισφορά και του Φιλίππου) προορίζεται να παίξει από τον 4ο αι. ένα νέο και αποφασιστικό στρατηγικό ρόλο.